

PRODUKTIVITA PRÁCE JAKO FAKTOR TRVALE UDRŽITELNÉHO EKONOMICKÉHO ROZVOJE ZEMĚDĚLSTVÍ ČR

LABOUR PRODUCTIVITY AS A FACTOR OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE CR AGRICULTURE

Úvod

Základním předpokladem trvale udržitelného ekonomického rozvoje každého odvětví národního hospodářství a tedy i zemědělství je efektivní využití základních výrobních faktorů, tj. práce, půdy a kapitálu. Za rozhodující výrobní faktor přitom lze označit práci. Práce jako cílevědomá činnost, jejímž nositelem je člověk, uvádí do pohybu další výrobní faktory a přetváří přírodní předměty do takové podoby, které lidstvu slouží k uspokojování jeho potřeb, jsou předpokladem jeho existence. Tím práce vytváří podmínky k tomu, aby se reprodukovala jako výrobní faktor sama o sobě na stále vyšší úrovni a současně vytváří zdroje pro reprodukci a zdokonalování ostatních výrobních faktorů.

Efektivnost využití práce jako výrobního faktoru je obecně vyjadřována úrovní produktivity práce. Produktivita práce je definována jako účinnost lidské práce vynaložené při tvorbě užitečných statků. Vyjadřuje se množstvím těchto statků připadajících na jednotku vynaložené práce. Růst produktivity práce je považován za klíčový faktor pro udržení růstu ekonomiky při nízké inflaci. Zejména růstu produktivity práce ve spojení s rozvojem informačních technologií je přisuzován růst ekonomiky USA v posledních letech. Nízká úroveň produktivity práce v ČR je jednou z příčin nízké konkurenceschopnosti ekonomiky jako celku.

Cíl a metodika

1. Cíl předkládaného příspěvku

Cílem předkládaného příspěvku je seznámit vědeckou veřejnost s dílčími poznatky, které vyplynuly z řešení výzkumného závěru CEZ: J03/98:411100013 "Efektivní integrace českého agrárního sektoru v rámci evropských struktur – předpoklad trvale udržitelného rozvoje". Konkrétně se jedná o posouzení významu produktivity práce pro trvale udržitelný ekonomický rozvoj českého zemědělství (BERVIDOVÁ, 2001).

Při hodnocení úrovně produktivity práce bylo třeba přistoupit k řešení některých metodických otázek, které vyplývaly z faktu, že dosud nejrozšířenějším způsobem pro vyjadřování produktivity práce v zemědělství bylo využití naturálních výsledků výroby, které byly poměřovány s vynaloženou prací, vyjádřenou rovněž ve fyzických jednotkách. Bylo tedy třeba teoreticky zdůvodnit využití ukazatelů, které by při hodnocení produktivity práce zohlednily vliv tržního prostředí a které jsou běžně používány v zemích s vyspělou tržní ekonomikou.

2. Metodický přístup

2.1. Kvantifikace výsledku vynaložené práce v zemědělství jako odvětví národního hospodářství

Množství statků vytvořených lidskou prací v součinnosti s ostatními výrobními faktory lze v zásadě vyjádřit v jednotkách fyzických nebo peněžních. Výhody a nevýhody obou způsobů jsou obecně známy.

Na úrovni odvětví jako celku, jehož produkce je velmi různorodá, je nutné použít jednotek peněžních. Zásadní otázkou přitom je, zda chceme posuzovat výkonnost tohoto odvětví pouze z hlediska efektivnosti vynaložených faktorů, nebo zahrneme do zkoumání i vliv tržního mechanismu. V prvním případě použijeme pro vyjádření výsledků vynaložené práce hrubou zemědělskou produkci ve stálých cenách, ve druhém případě pak konečnou zemědělskou produkci v cenách tržních. Zatímco hrubá zemědělská produkce vyjadřuje množství vyrobené produkce za dané období bez ohledu na její další použití, konečná zemědělská produkce představuje hodnotu prodeje vyrobené produkce vně odvětví zemědělství a vlastní spotřebu. Hrubá produkce je tedy výsledkem efektivnosti vynaložených výrobních faktorů v odvětví, v případě konečné produkce je tato efektivnost zhodnocena trhem, přičemž může být posílena, v horším případě může být, což se v zemědělství stává, i snížena.

Při vyjadřování množství statků vytvořených vynaloženou prací je však třeba zohlednit skutečnost, že tyto statky jsou výsledkem spojení lidské práce s ostatními výrobními faktory (stroje, nástroje, materiál, energie), které účinnost vynakládané práce zvyšují. Čím jsou tyto faktory dokonalejší, tím je účinnost vynakládané práce vyšší. Proto, pro účely vyjadřování produktivity vynakládané práce, je v zájmu objektivitě nutné vliv těchto faktorů eliminovat, tzn., že jejich spotřebu v peněžním vyjádření je nutno od vyčíslených výsledků vynaložené

práce odečíst. Z tohoto důvodu se jako velmi vhodná kategorie pro vyjádření výsledků vynaložené práce jeví přidaná hodnota. Protože vychází z peněžního ocenění výsledků vynaložené práce a z peněžního ocenění spotřebovaných vstupů, je vhodnou kategorií pro hodnocení produktivity práce z hlediska uplatnění vytvořených statků na trhu, jeví se tedy jako vhodná kategorie pro posuzování konkurenceschopnosti práce vynaložené pracovníky příslušného podniku, resp. odvětví. Přidaná hodnota je ta část hodnoty, vytvořené v podniku, resp. v odvětví, která zůstane po zaplacení vstupů. Je tedy výsledkem práce vynaložené pouze pracovníky podniku, resp. zemědělství jako odvětví národního hospodářství. Zároveň je zdrojem pro výplatu jejich mezd, daní do státního rozpočtu aj. plateb. Vytváří předpoklady pro nákup dokonalejších a výkonnějších ostatních výrobních faktorů, čímž se vytváří základ pro další zvyšování produktivity práce a posilování výkonnosti zemědělství jako celku a tím i zvyšování jeho konkurenceschopnosti v mezinárodním srovnání.

2.2. Kvantifikace množství vynaložené práce v zemědělství jako odvětví národního hospodářství

Představuje-li práce cílevědomou činnost člověka, pak nejpřesnějším ukazatelem množství vynaložené práce by byla energie svalů (při práci fyzické) a mozku (při práci duševní). Změřit vydávané množství energie při běžné pracovní činnosti je však prakticky neproveditelné. Proto se používají náhradní způsoby kvantifikace vynakládané lidské práce, u nichž je třeba počítat s větší či menší nepřesností.

Nejčastěji se spotřeba lidské práce vyjadřuje v časových jednotkách. Výhodou je jednoduchost a mezinárodní srovnatelnost. Na úrovni zemědělství jako odvětví národního hospodářství je však vhodnější množství spotřebované práce vyjádřit počtem pracovníků, kteří zde pracují. Je však nutno počítat s tím, že existují různé překážky v práci (např. nemocnost), dovolená na zotavenou, různá výkonnost jednotlivých pracovníků apod.

Stejně jako výsledky vynaložené práce lze i množství práce vyjádřit v peněžních jednotkách, a to prostřednictvím celkových nákladů na práci. Celkové náklady na práci představují cenu práce jako výrobního faktoru, zohledňují i její složitost, namáhavost, zodpovědnost, resp. vzácnost. Je tedy vhodné použít tento způsob měření spotřeby vynaložené práce pro hodnocení její produktivity z hlediska uplatnění vytvořené produkce na trhu.

Celkově lze tedy konstatovat, že při vyjadřování množství spotřebované práce pro účely posuzování produktivity práce z technologického hlediska je vhodné použít fyzické jednotky, při posuzování účinnosti vynaložené práce z hlediska uplatnění jejích výsledků na trhu pak jednotky peněžní.

2.3. Ukazatele použité k hodnocení produktivity práce

Z vymezení kategorie produktivity práce vyplývá, že k vyjádření její úrovně se poměruje výsledek vynaložené práce s množstvím této práce. Z důvodů uvedených v teoretické části metodického přístupu lze pro vyjádření produktivity práce v zemědělství ČR použít následujících ukazatelů:

a) bez zohlednění vlivu tržního mechanismu

- hrubá zemědělská produkce v přepočtu na 1 pracovníka

Hrubá zemědělská produkce je vyjádřena ve stálých cenách roku 1989. Spotřeba práce je vyjádřena jako průměrný evidenční počet pracovníků, tj. aritmetický průměr denních evidenčních stavů, tj. stavů pracovníků stálých, sezónních a pomáhajících v průběhu roku.

b) se zohledněním vlivu tržního mechanismu

- konečná zemědělská produkce na 1 pracovníka v zemědělské činnosti

- čistá přidaná hodnota v nákladech faktorů na 1 pracovníka v zemědělské činnosti

- čistá přidaná hodnota v nákladech faktorů na 1 Kč nákladů na pracovní sílu v zemědělské činnosti

Čistá přidaná hodnota v nákladech faktorů je stanovena z konečné zemědělské produkce odpočtem celkové mezispotřeby (= hrubá přidaná hodnota v tržních cenách jako příspěvek zemědělství k tvorbě hrubého domácího produktu), připočtením dotací vázaných k produkci, odpočtem daní vázaných k produkci (= hrubá přidaná hodnota v nákladech faktorů) a odpočtem odpisů. Konečná zemědělská produkce představuje hodnotu prodeje vyrobené produkce vně odvětví zemědělství a vlastní spotřebu, mezispotřeba pak hodnotu materiálových vstupů a služeb z jiných odvětví národního hospodářství, spotřebovaných v zemědělském výrobním procesu.

Zdrojem podkladových údajů jsou Statistické ročenky ČR 1994 – 2000 a Zpráva o stavu zemědělství ČR za rok 1999. Na dostupnosti těchto podkladů je také závislá časová řada příslušných ukazatelů produktivity práce.

Výsledky zkoumání

1. Vývoj produktivity práce bez zohlednění vlivu tržního mechanismu

Jak již bylo uvedeno, je k tomuto účelu vhodné použít ukazatele hrubé zemědělské produkce připadající na 1 pracovníka. Z údajů v tab. č. 1 je patrné, že produktivita práce ve sledovaném období, s výjimkou r. 1997, neustále rostla, v r. 1999 byla ve srovnání s r. 1989 vyšší o 100,1 %. Růstovým faktorem je trvalý pokles počtu pracovníků (o 64,2 %), který byl rychlejší než pokles hrubé zemědělské produkce (v r. 1999 byla o 28,4 % nižší než v r. 1989). Přechodný pokles produktivity práce v r. 1997 byl dán tím, že produkce výjimečně meziročně poklesla rychleji (o 5,1 %) nežli počet pracovníků (o 1,6 %).

Tab.č.1: Vývoj počtu pracovníků, hrubé zem. produkce a produktivity práce v zemědělství ČR

Rok	Počet pracovníků (osoby)	Hrubá zem. produkce (mil. Kč st.c. 1989)	Produktivita práce (Kč na 1 prac.)
1989	533 057	108 633	203 792
1990	513 552	106 143	206 684
1991	410 911	96 683	235 289
1992	312 097	85 008	272 377
1993	270 849	83 059	306 662
1994	246 549	78 090	316 732
1995	221 620	82 031	370 143
1996	217 208	80 916	372 528
1997	213 738	76 803	359 332
1998	204 189	77 351	378 821
1999	190 800 ¹⁾	77 798	407 746
Index 1999/89	0,358	0,716	2,001

Zdroj: Statistické ročenky 1994 – 2000

Zpráva o stavu zemědělství ČR 1999

1)-předběžný odhad

1. Vývoj produktivity práce se zohledněním vlivu tržního mechanismu

Vývoj kategorií, sloužících k výpočtu produktivity práce, je uveden v tab. č. 2, příslušné ukazatele produktivity práce v tab. č. 3. S ohledem na dostupné podkladové údaje je časová řada kratší nežli v případě předchozím.

Tab. č. 2: Vývoj výsledků vynaložené práce a množství vynaložené práce

Rok	KZP (mil. Kč)	ČPH v n.f. (mil. Kč)	Počet pracovníků (osoby) ¹⁾	NPS ¹⁾ (mil. Kč)
1995	99 454	30 304	195 934	18 930
1996	114 149	33 149	179 848	19 798
1997	111 407	27 269	191 937	23 131
1998	112 269	28 456	177 644	23 538
1999 ²⁾	94 728	21 640	165 996	22 249
Průměr	106 401,4	28 163,6	182 271,8	21 529,0
Průměr.roč.změna	- 1 133,2	- 2 202,1	- 5 043,2	1 166,7

Zdroj: Zpráva o stavu zemědělství ČR 1999

1) v zemědělské činnosti

2) předběžný odhad

KZP = konečná zemědělská produkce

ČPH v n. f. = čistá přidaná hodnota v nákladech faktorů

NPS = náklady na pracovní sílu

Z údajů v tab. č. 2 je patrné, že kategorie, vyjadřující výsledky vynaložené práce v běžných cenách vykazují ve sledovaném období klesající tendenci. Čistá přidaná hodnota přitom vykazuje větší průměrný roční pokles nežli konečná zemědělská produkce. Příčinu je třeba hledat zejména v růstu mezispotřeby (růst cen vstupů do zemědělství). Pokud se týká množství vynaložené práce, pak počet pracovníků vázaných na zemědělskou činnost poklesl, avšak náklady na pracovní sílu, vyjadřující cenu práce, vzrostly.

Tab. č. 3: Vývoj ukazatelů produktivity práce v Kč

Rok	KZP na 1 pracovníka ¹⁾	ČPH na 1 pracovníka ¹⁾	ČPH na 1 Kč NPS ¹⁾
1995	507 589	154 664	1,60
1996	634 697	184 317	1,67
1997	580 435	142 073	1,18
1998	631 989	160 186	1,21
1999 ²⁾	570 664	130 365	0,97
Průměr	585 074,8	154 321	1,326
Průměr. roč. změna	12 344,2	- 7 272,9	- 0,148

1) v zemědělské činnosti

2) z předběžných podkladů

KZP = konečná zemědělská produkce

ČPH = čistá přidaná hodnota v nákladech faktorů

NPS = náklady na pracovní sílu

Z vývoje ukazatelů produktivity práce (tab. č. 3) je patrné, že produktivita práce vyjádřená konečnou zemědělskou produkcí připadající na jednoho pracovníka v zemědělské činnosti ve sledovaném období kolísá, v průměru však vykazuje rostoucí trend. Při zohlednění vlivu spotřebovaných výrobních faktorů z jiných odvětví zemědělství, tj. při jejím vyjádření čistou přidanou hodnotou na jednoho pracovníka, resp. na 1 Kč pracovních nákladů, klesá. Za zvlášť alarmující z hlediska dalšího rozvoje zemědělství je třeba považovat to, že 1 Kč vynaložené práce vytváří velmi nízkou přidanou hodnotu, která je nejen zdrojem reprodukce pracovní síly samotné, ale i zdrojem rozšířené reprodukce ostatních výrobních faktorů. Je tedy předpokladem trvale udržitelného ekonomického rozvoje odvětví zemědělství jako takového.

Z tab. č. 3 je dále zřejmé, že v r. 1999 nebyla pracovní síla schopna vytvořit zdroje ani na prostou reprodukci – 1 Kč práce vytvořila pouze 0,97 Kč čisté přidané hodnoty. Jedná se sice o předběžný údaj, ale celkový klesající trend tohoto ukazatele efektivnosti vynaložené práce je znepokojivý.

2. Faktory ovlivňující vývoj produktivity práce v zemědělství ČR

Z ukazatelů, kterými lze úroveň produktivity práce v zemědělství ČR vyjádřit, vyplývá, že produktivita práce je v zásadě ovlivněna jednak hodnotou vytvořené produkce, jednak množstvím spotřebovaných výrobních faktorů, a to jak práce samotné, tak i těch, které ji posilují a vstupují do zemědělství z jiných odvětví národního hospodářství.

Jak již bylo uvedeno, množství počtu pracovníků v zemědělství klesá, čili je zde předpoklad růstu produktivity práce. Jak vyplývá z údajů v tab. č. 4, je to jediný růstový faktor, protože vyrobená produkce klesá a náklady na spotřebu výrobních faktorů rostou (viz. mezispotřeba).

Tab. č. 4: Vývoj faktorů ovlivňujících velikost hodnoty vytvořené pracovní silou (mil. Kč)

Rok	HZP	KZP	Mezispotřeba	HPH v n. f.
1995	82 031	99 454	60 846	40 855
1996	80 916	114 149	72 825	44 988
1997	76 803	111 407	79 159	37 429
1998	77 351	112 269	79 849	39 623
1999 ¹⁾	77 798	94 728	70 775	32 806
Průměr	78 979,8	106 401,4	72 690,8	39 140,2
Průměr.roč.změna	- 1 203,1	- 1 133,2	2 688,2	- 2 146,3

HZP = hrubá zemědělská produkce

KZP = konečná zemědělská produkce

HPH v n. f. = konečná zemědělská produkce – mezispotřeba + dotace vázané k produkci – daně vázané na produkci

1) předběžný odhad

Z tab. č. 4 je patrné, že ve sledovaném období vytvořená produkce ve stálých cenách v průměru poklesla. Konečná zemědělská produkce, která představuje realizaci hrubé produkce na trhu, sice klesá pomaleji, nicméně její zhodnocení není nijak významné. Mezispotřeba, ovlivněná cenami vstupů, však vykazuje rostoucí tendenci, i

když v r. 1999 je patrný poměrně výrazný pokles, nicméně, jedná se o údaj předběžný. Výsledkem klesající produkce a rostoucí mezispotřeby je výrazný pokles hrubé přidané hodnoty, která je zdrojem prosté reprodukce fixního kapitálu a pracovní síly, ale také zdrojem pro rozšířenou reprodukci všech výrobních faktorů. Je tedy základem růstu výkonnosti zemědělství. Pokles hrubé přidané hodnoty je navíc zmírněn dotacemi, které se ve sledovaném období více než zdvojnásobily (v r. 1995 činily 4 631 mil. Kč, v r. 1999 pak 10 418 mil. Kč).

Diskuse

V plánované ekonomice se kladl důraz na vyjadřování produktivity práce z naturálních výsledků výroby. Jak ve vyjadřování výsledků vynaložené práce, tak ve vyjadřování spotřeby práce byla vyvíjena maximální snaha oprostit všechny veličiny od vlivu cen. Bylo to logické, protože tržní mechanismus nefungoval, konkurenceschopnost vynakládané práce nebyla aktuální. Vyjadřování mezispotřeby ve fyzických jednotkách, resp. stálých cenách, bylo, zejména na úrovni podniku, velmi komplikované a prakticky neproveditelné. V tržní ekonomice, kde naopak je kladen důraz na co nejvyšší konkurenceschopnost nejen uvnitř ekonomiky, ale i v mezinárodní komparaci, se zvyšuje význam kategorií ovlivňovaných trhem. Proto také z tohoto hlediska lze za nejvhodnější ukazatel produktivity práce označit přidanou hodnotu na 1 Kč vynaložených celkových nákladů práce. V přidané hodnotě se odráží jak vliv výkonnosti práce vynaložené pracovníky, tak výkonnost použitých vstupů, jakož i hospodárnost v jejich využívání. Zároveň je zdrojem rozvoje podniku a blahobytu pracovníků, v návaznosti pak i zdrojem růstu ekonomické úrovně země a mezinárodní konkurenceschopnosti. Celkové náklady práce pak odrážejí cenu vynaložené práce. Aby produktivita práce byla co nejvyšší, je třeba, aby jedna peněžní jednotka vynaložené práce vytvořila co nejvíce peněžních jednotek přidané hodnoty. Tento ukazatel pak může být využit i při mezinárodních srovnávaních úrovně produktivity práce. Za méně vhodný pak lze považovat ukazatel přidané hodnoty na jednoho pracovníka. V zásadě je rozpor v tom, že přidaná hodnota je kategorií peněžní, kdežto počet pracovníků představuje jednotky fyzické a obsah pojmu "pracovník" může být, a zpravidla je, odlišný.

Porovnání úrovně produktivity práce v zemědělství ČR s úrovní produktivity práce v zemích EU je prakticky nemožné. Za hlavní důvod lze zejména označit způsob sledování spotřeby práce (BOHÁČKOVÁ, 2001). Srovnatelným ukazatelem by mohla být čistá přidaná hodnota, připadající na jednotku ceny práce. V soukromých hospodářstvích se však cena práce majitelů a rodinných příslušníků nesleduje. Lze porovnávat pouze vývojový trend, který je obdobný – produktivita práce vyjádřená přidanou hodnotou na jednoho pracovníka má v posledních letech klesající, případně stagnující tendenci. Příčinou je, stejně jako u nás, pokles konečné produkce, a to zejména v důsledku uplatňování restriktivní cenové politiky. Stejně jako u nás, i když v mírnější podobě, působí vzestup cen vstupů do zemědělství. Pozitivním faktorem růstu produktivity práce je i u nás klesající počet pracovníků. Významnou roli hraje také výše dotací, které jsou součástí přidané hodnoty a v zemích EU ji významně zvyšují.

Závěry

Produktivita práce v zemědělství ČR, vyjádřená vytvořenou produkcí, připadající na jednoho pracovníka v průměru roste, a to přesto, že objem produkce hrubé i konečné ve sledovaném období v průměru klesá. Příčinou je výraznější pokles počtu pracovníků. Tržní mechanismus však tento trend znehodnocuje v tom smyslu, že:

- ⇒ klesající poptávka vede k poklesu produkce
- ⇒ ceny zemědělských výrobků rostou pomaleji nežli ceny vstupů.

Tento stav celkově vede k tomu, že se v průměru snižuje hrubá i přidaná hodnota vytvořená jedním pracovníkem, tzn., že produktivita práce vyjádřená kategoriemi, které zohledňují vliv tržního mechanismu klesá. Růst ceny práce (i když zemědělství patří stále k odvětvím s nejnižší průměrnou mzdou) pak vede k tomu, že 1 Kč vynaložené práce vytváří nízké zdroje na financování dalšího rozvoje zemědělství a může se stát, že vytvořené zdroje nestačí ani na prostou reprodukci.

Celkově lze tedy konstatovat, že přes výrazný pokles počtu pracovníků je produktivita práce v zemědělství z výše uvedených důvodů stále nízká a tomu také odpovídají možnosti trvale udržitelného ekonomického rozvoje zemědělství jako odvětví národního hospodářství.

Literatura:

1. Bervidová L.: Produktivita práce v národním hospodářství jako vnější faktor růstu výkonnosti jednotlivých odvětví, In: Tvrdoň J. a kol.: Ekonomická výkonnost českého zemědělství před vstupem ČR do EU, Závěrečná zpráva 2. etapy institucionálního výzkumného záměru "Efektivní integrace českého agrárního sektoru v rámci evropských struktur – předpoklad trvale udržitelného rozvoje, ČZU v Praze, PEF, Praha, 2001, s. 29 -35, ISBN 80-213-0743-9
2. Boháčková I.: Posílení konkurenceschopnosti a příjmy zemědělských hospodářství v rámci SZP EU, Sborník příspěvků z vědeckého semináře "Agrární sektor před vstupem ČR do EU", ČZU v Praze, PEF, Praha, 2001, s. 40 – 44, ISBN 80-213-0714-5
3. Zpráva o stavu zemědělství ČR za rok 1999, Ministerstvo zemědělství ČR, Agrospoj, Praha, 2000, ISBN 80-7084-165-6
4. Statistické ročenky ČR 1994, 2000, Český statistický úřad, Praha